

**МЕТАФОРИЗАЦІЯ РОСЛИННОГО СВІТУ З ПОГЛЯДУ КОГНІТИВНОЇ
ЛІНГВІСТИКИ (НА ПРИКЛАДІ ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТІВ І. КАЛИНЦЯ)**

Стаття присвячена розгляду процесів метафоризації рослин у творчості відомого українського поета Ігоря Калинця. З'ясовано природу когнітивної (концептуальної) і художньої метафор та схарактеризовано основні різновиди фітоморфних тропів. Аналіз показав, що метафоризація рослин демонструє вміння автора передавати етнокультурну інформацію, а також знаходити нові асоціативні зв'язки і творити на їхній основі індивідуально-авторські метафори.

Ключові слова: когнітивна (концептуальна) метафора, художня метафора, метафоризація рослин, фітоморфні метафори, поетична творчість.

**Татьяна Вильчинская. МЕТАФОРИЗАЦИЯ РАСТИТЕЛЬНОГО МИРА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ
КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ (НА ПРИМЕРЕ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ
И. КАЛИНЦА)**

Статья посвящена характеристике процессов метафоризации растений в творчестве известного украинского поэта Игоря Калинца. Установлено природу когнитивной (концептуальной) и художественной метафор и рассмотрено основные разновидности фитоморфных тропов. Анализ показал, что метафоризация растений демонстрирует умение автора передавать этнокультурную информацию, а также находить новые ассоциативные связи и создавать на их основе индивидуально-авторские метафоры.

Ключевые слова: когнитивная (концептуальная) метафора, художественная метафора, метафоризация растений, фитоморфные метафоры, поэтическое творчество.

**Tetyana Vilchynska. METAFORIZATION OF THE PLANT WORLD FROM THE VIEW OF
COGNITIVE LINGUISTICS (ON THE EXAMPLE OF I. KALYNETS' POETIC TEXTS)**

The article is devoted to the consideration of metaphorization of plant in the poetry of the well-known Ukrainian poet Igor Kalynets. The nature of the cognitive (conceptual) and artistic metaphors is discovered and the main varieties of phytomorphic tropes are analyzed. The analysis showed that metaphorization of plants demonstrates the author's ability to convey ethno-cultural information, as well as to find the main associative relationships and to create on their basis individual and authorial metaphors.

Key words: cognitive (conceptual) metaphor, artistic metaphor, metaphorization of plants, phytomorphic metaphors, poetic creativity.

Зміна наукових парадигм у другій половині ХХ ст. спричинила переосмислення ролі метафори в мовно-мисленневих процесах. Якщо раніше її досліджували здебільшого в лексико-семантичному, лінгвостилістичному, граматичному аспектах (Н. Бойко, С. Єрмоленко, Л. Мацько, А. Мойсієнко, Л. Пустовіт, Г. Сюта та ін.), то в останні десятиліття активізувалися підходи до вивчення метафори як засобу пізнання дійсності, що несе інформацію про історичний і культурний розвиток людини, її самовираження у мові, передусім в індивідуально-авторській творчості (Л. Белехова, С. Жаботинська, Л. Кравець, А. Попова, О. Селіванова, Н. Ярова та ін.). Отож, дослідження феномену метафори не втрачає своєї актуальності, що

пояснюється як невичерпністю об'єкта вивчення, так і тими перспективами, що з'явилися з розвитком нових напрямів мовознавства, зокрема когнітивної лінгвістики.

У когнітології метафора тлумачиться як ментальна операція, потужний лінгвістичний інструмент, за допомогою якого людина здатна пізнавати, структурувати, пояснювати, оцінювати і перетворювати дійсність (Дж. Лакофф, М. Джонсон, М. Піменова, В. Телія, М. Фріман, А. Чудінов та ін.). Розкриття природи метафори як ретранслятора етнокультурної інформації, як мовного механізму прагматичної настанови передбачає звернення до засад лінгвокультурології, етнолінгвістики та прагмалінгвістики.

Метою дослідження є з'ясувати особливості метафоризації рослинного світу в поетичних текстах Ігоря Калинця.

Рослинні образи нерідко виступають об'єктом аналізу в мовознавчих студіях. З погляду когнітивної лінгвістики розглядалися, зокрема, в працях О. Гоменюк, М. Єлісової, В. Кононенка, Л. Кравець, І. Рогальської та ін.).

Помітні перспективи має вивчення метафори в когнітивному аспекті на матеріалі художніх текстів, оскільки дає змогу встановити джерела експресивного потенціалу цього тропу, розкрити когнітивно-мовні механізми автора художнього тексту з урахуванням національної специфіки, виявити глибинні зв'язки мови народу з її інтелектуальним надбанням. Зауважимо, що дослідження метафор у поетичних текстах все ще перебуває на периферії когнітивної лінгвістики.

Отже, об'єктом аналізу в статті стала метафора, предметом – процеси метафоризації рослинного світу, матеріалом – поетична творчість І. Калинця, поета-шістдесятника, одного з визнаних майстрів слова, твори якого характеризуються глибокою асоціативністю, високою інтелектуальністю, неабиякою образністю. Саме за допомогою різноманітних тропеїчних конструкцій автор демонструє, з одного боку, глибокі знання української народної культури, вірувань, уподобань, з іншого – невичерпність можливостей образного слова. Зазначимо, що І. Калинець є автором окремої книжки «Ці квіти нестерпні. Малий поетичний зільник», написаної у засланні і присвяченої рослинам, тобто темі, до якої митець часто звертався на своїх поетичних вечорах.

У науковій парадигмі відомі різні класифікації метафор. У межах нашого дослідження актуалізуються насамперед поняття концептуальної, яку ще називають когнітивною, і художньої метафор. В основі когнітивної теорії метафори лежить передусім ідея про ментальну природу тропу, тому її трактують як ментальну операцію, засіб пізнання, категоризації, концептуалізації, оцінювання і пояснення світу (Е. Будаєв, А. Чудінов), спосіб виділення, пізнання властивостей матеріальних тіл й абстрактних категорій (Н. Арутюнова), знаряддя когнітивних процесів формування нових ментальних категорій, утворення нових концептуальних систем, породження нового знання (І. Штерн).

З погляду когнітивної лінгвістики, як зауважує А. Ченкі, поняття метафори не обмежується її традиційною роллю у мові поезії, а вона тлумачиться як основний засіб нашої концептуальної системи, за допомогою якого ми розуміємо та сприймаємо один тип об'єктів у термінах об'єктів іншого типу [7, с.70]. Подібний підхід засвідчує, що вчення про метафору набуває когнітивної орієнтації, оскільки вона «служить тим знаряддям мислення, за допомогою якого вдається досягти найвіддаленіших куточків нашого концептуального поля» [6, с. 68]. Не випадково в когнітивній метафорі вбачають ключ до розуміння процесів мислення та творення універсального образу.

Основою когнітивного вивчення метафори справедливо вважають теорію концептуальної метафори Дж. Лакоффа і М. Джонсона, за визначенням яких, концептуальна метафора – це стійке, зафіксоване в мовній і культурній традиції етносу, а отже, і в мисленні людей, використання мовного знака одного концепту на позначення іншого, яке передбачає розуміння сутності позначуваного за аналогією до позначуваного [5, с. 13].

Теорія концептуальної метафори спричинила зміну наукових уявлень про її онтологію і гносеологічний потенціал та актуалізувала чимало дискусійних питань. До таких, зокрема, належить її співвідношення з іншими типами метафор, передусім художньою.

Уже в працях Дж. Лакоффа, М. Джонсона, М. Тернера акцентується увага на експресивному потенціалі концептуальної метафори, що відкриває широкий простір перед митцями слова для реалізації творчих інтенцій та опосередковує появу художньої метафори, яка перебуває за межами використовуваної частини метафоричного концепту [5].

На думку Л. Кравець, художні метафори є «похідними щодо концептуальних». Це продукт творчої думки, результат цілеспрямованих і свідомих естетичних пошуків. «Механізм художньої метафори (як і концептуальної) становить концептуальна інтеграція, що відбувається в ментальній сфері людини і виявляється в її мові» [4, с. 46].

Проте художню метафору, як зазначає дослідниця, не слід ототожнювати з концептуальною, оскільки вона має чимало специфічних ознак. Зокрема, позбавлена автоматизму творіння і сприйняття, є образною, експресивною, оригінальною; художня метафора багатозначна, тому часто буває складною для розуміння і допускає різні інтерпретації; на відміну від концептуальної, для неї важливим є контекст, у межах якого вона «народжується та існує»; художня метафора активізує мисленнєву діяльність читача та робить його співтворцем тексту [4, с. 47-48].

Зі сказаного випливає, що художня метафора – це когнітивний (концептуальний) феномен, виражений засобами мови, троп, що характеризується експресивністю, полісемантичністю, контекстуальною зумовленістю.

Із поняттям художньої метафори різною мірою корелюють терміни «поетична метафора» та «індивідуально-авторська метафора», сферою функціонування яких є художній текст. Щодо другого термінопоняття, то під ним частіше розуміють okazіональну метафору (в когнітивній лінгвістиці – це okazіональне використання мовного знака одного концепту на позначення іншого в мовотворчості письменника).

Водночас зауважимо, що, незважаючи на розрізнення в когнітивній лінгвістиці концептуальних метафор як способу думання про одну ділянку крізь призму іншої та метафоричного вираження, тобто відображення в мові [7, с. 71], науковці наголошують, що передусім мова відкриває доступ до метафор, які структурують сприйняття, мислення і дії. Наявність метафор у мові зумовлена їхнім існуванням у понятійній системі людини, а самі метафори слід розуміти як метафоричні поняття (концепти) [6, с. 388-390].

Характеристика метафор у лінгвокогнітивному аспекті передбачає їхній розподіл за реципієнтами та донорськими зонами. Реципієнтними, зокрема, є ті когнітивні структури знань, які зазнають метафоричного осмислення в художньому тексті і на які проєктуються властивості донорських зон. У статті такою реципієнтною зоною є рослинний світ, представлений назвами дерев, кущів, трав'янистих рослин або, як їх ще називають, флорем, фітонімів.

Рослини здавна займають важливе місце в етнокультурі українців. Це особливо яскраво відображено у фольклорі, міфології, літературі тощо. Рослинам поклонялися, вірили в їхню чудодійну силу, звертали увагу на антропоморфізм та анімізм рослин.

Поетичні тексти І. Калинця повною мірою демонструють фольклорно-міфологічну перспективу розвитку й оригінальне художнє трактування давніх вірувань, пов'язаних із рослинами. Водночас їхня метафоризація відбувається відповідно до естетичних ідеалів автора та відображає особливості його світосприйняття.

Найчастіше специфіку метафоризації рослинного світу визначає її аналогізація з людиною. Так, часто верхівку дерева чи квітку аналогізують із головою, гілки, пагони – з руками, ногами, пелюстки – з вустами і под. Наприклад, описуючи таку рослину, як купальниця, І. Калинець опоетизовує її *золотисте оголене тіло*, її ноги, в яких *завмирає вітер*, хоче стати *за краплі роси на її персах* та зауважує, як *високо несеш ти голову* [3, с. 15]. Він цілує *білі руки руж*, / *бліді вуста пелюсток* [3, с. 31] та тягнеться до *сестри айстри*, яка *пелюстками повік / відгороджує себе* [3, с. 87].

Крім субсфери людський організм, автор нерідко вдається і до субсфери особистості, проектуючи на реципієнтні зони властивості людини дихати, дивитися, плакати і сміятися, цілуватися і печалитися, розмовляти і мовчати, бігати і стояти та под. Це засвідчують, наприклад, метафоричні конструкції із фітонімом *ясен*: *всі книжки мої спалив ясен* [2 (1), с. 240]; *в цупкі обійми взяв тебе корінням ясен* [2 (1), с. 25]; *прийшов ще один ясен / та й тиче / ось індекс книг...* [2 (1), с. 241]. У поетиці І. Калинця *дуб віщує, катран люльку смочке, запрошує гостей на обійстя калина, вимігровує зілля евшану, шаленіє тройзілля, верби значать непримітну для ока дорогу, липи тріщать в ефірі та в духмяні ложка манить лукава гречка*.

У лінгвістичній парадигмі за подібними метафорами закріпився термін «фітоморфні» [4, с. 147]. Зазначимо, що в багатьох досліджуваних фітоморфних конструкціях об'єктивуються традиційні для української етнокультури уявлення про рослини як людей, зокрема про дуба, клена, ясена, що уособлюють чоловіче начало, чи про калину, рожу, лілею, які символізують жінку, дівчину, напр.: *Я Дуб Пишний / та до тихи не привишний: / воду п'ю дунайську, / кашу їм козацьку...* [2 (2), с. 307] або *їде до калини свататися місяць, / і дід поважно піде відчинять ворота* [2 (1), с. 29].

Водночас автор опоетизовує в такий спосіб чимало інших рослинних образів, про що свідчать індивідуально-авторські паралелі на зразок: айстра, троянда – сестри, добродійка фіалка – муза, рожа – ворожка і теж муза, підойма – чаклунка, мак, катран – козаки, барвінок – закоханий юнак, квіти – прибудути та ін., напр.: *по степену – сукровиці / катран буяє... / де ж к бісу / силу дівати... / піду байдою / на Січ* [3, с. 23] та *Гей дика, дика ружо, / мадонно буколічна, / моя пастуша музо, / зістань мені спомічна* [3, с. 38].

Об'єктивацію етнокультурних уявлень демонструє контекст: *і фасолю / неквапну панію з України / зненацька заскочили / приморозки / вмерла до останнього стручка* [3, с. 78] (паралель квасоля – пані з України).

Трапляються в поезії І. Калинця переосмислення рослин за аналогією до воїнів, охоронців, напр.: *тільки куц глоду береже його спокій* [2 (1), с. 49] або *ялівець до страти засуджено* [3, с. 56].

Із давніх-давен походить також зіставлення різних стадій розвитку рослин із періодами людського життя, зокрема, цвісти – перебувати в розцвіті сил, в'янути – марніти, засихати – вмирати та ін. Звідси, очевидно, й символічні образи *нерозцвілої ружі, збитого житечка, весняної та осінньої калини, спізнілої хризантеми*, напр.: *усю дорогу гули п'яні музиканти про нерозцвілу червону ружу* [2 (2), с. 78] або *Відмерли стебла й ми усі / відходимо кудись у темінь* [3, с. 71].

Загалом у поетичній картині світу І. Калинця реалізується двоспрямована фітоморфна модель рослина – людина. Тому не лише властивості людини проектуються на рослину, а й навпаки, трапляються приклади перенесення ознак рослин на людину, напр.: *Тоді лемків облич смуглі соняхи / зачаровано виростили із-за плоту* [2 (1), с. 44] чи *Твого волосся золотистий сонях* [2 (1), с. 68]. Навіть самоідентифікація поета відбувається через ототожнення з рослиною, зокрема калиною: *а вона калина / моя батьківщина, / а я її калинець* [2 (1), с. 303] або *а оце / весняна калина / не хоче забрати мене / свою подобу / тільки сонце п'є та п'є / калинову воду / через золоті соломинки* [2 (2), с. 145].

Дещо рідше донорськими зонами метафоризації в поетиці І. Калинця виступають предмети. Профілюючи різні властивості рослин, автор соняшник осмислює як годинник (*За розлуки ще один довгий тиждень / що на циферблаті соняха добігає, пробач* [2 (1), с. 72] – уподібнення за формою); ягоди калини – як капсули (*...у капсулах ягід / заморожена енергія / моєї гіркоти* [2 (1), с. 303] – за формою і смаковими якостями); рамен – як ром (*Запахло раменовим ромом / вітру мого стоголося* [2 (1), с. 17] – за запахом). Здебільшого у подібних метафорах об'єктивується схожість за формою: будяк нагадує квачик (*я сам віднайшов куц будяка / розтертий фіолетовий квачик* [3, с. 53]), маки – *вогністі чаші* або *звислі булави*, мальви – *колони*, полукупки – *каплички*.

Зазначимо, що авторів властиве також переосмислення рослин як сакралізованих понять. Тому нерідко ланцюги асоціацій розгортаються в біблійну, релігійну сферу. Це засвідчує поетизація дуба як священного дерева (*На священному дубі уверх ногами / лилики душі наших покійно повисли* [2 (1), с. 81]); терену – як уособлення Ісусових страждань (*Вогненний терне мій, в тернисті наші дні, / коли терпіння заятріли терцини, / ми вже були удвох підкошені на пні* [3, с. 39]); вільхи – як пророка (*Верстаймо і безчасся й бездорожжя / нам за Мойсея юна вільха* [2 (1), с. 139]) та ін. Такі атрибути Богородиці, як чистота, непорочність, теж досить часто об'єктивуються в метафоричних контекстах, передусім із фітонімами *рожа, лелія, калина*, яким властиві відповідні компоненти символічних значень: *Помолімося мріям нашим дочасним / під пречистою калиною, що чесно додівичила* [2 (1), с. 53]; *І янгол плаче за цнотливим квітом лелії* [2 (1), с. 72]).

Передусім тяглість етнокультурної традиції демонструють метафоричні конструкції із фітонімами-символами, об'єктивуючи в такий спосіб асоціативні зв'язки між рослинними образами і поняттями любові, розлуки, смерті, пам'яті, роду та ін. Наприклад, із фітонімом ружа: *Цілюю білі руки руж... / Одну на цвинтарі я стрів... / Зацвіла друга для фати* [3, с. 31] (символізує красу, молодість, кохання і водночас сум, печаль, забуття). Подібні та інші символічні значення експлікуються і в таких метафоричних контекстах: *я барвінок / зимозеленко... / тепер на її гробі / плачу в жалобі* [3, с. 25], або *лотосом забуття / все ще втішається / в чужій стороні / евшан тут безсилий* [2 (2), с. 440], чи *опікунко родинного тепла / прамамо двору липо / впусти нас до свого дупла* [2 (1), с. 99].

Нерідко для метафоризації автор обирає реципієнтні зони рослин, назви яких конотовані та виступають маркерами інтертекстуальності, як-от купальниця чи татарник. Зокрема, купальниця в уяві митця асоціюється з богинею Венерою, зображеною італійським художником Боттічеллі (*чи не з білопани / рожевої мушлі / виносиш / рожеве тіло... / німіє / квітковий Боттічеллі* [3, с. 15]), а татарник – із нападом монголо-татар (*літа Божого / 1224 / зі сходу сонця / бігло за татарським копитом / зілля татарське / айр / була січа велика / а погиблиця наша / русинські квіти жалем поїнялися / поникла головою / лучна трава / на Калці / місцем поступилася / поганській лепесі / довгомечій* [3, с. 19]).

Аналіз досліджуваних метафоричних конструкцій засвідчив глибоке знання етнокультурної інформації, пов'язаної із рослинними образами, характерної саме для когнітивної метафори. Звідси образи і *барвінкової могилки* як медіатора між світом живих і мертвих; і *лукавої гречки* – символу перелюбу; і *папороті святоїванського зілля* як уособлення чогось оманливого, неіснуючого; й образ *айстриного благовісту* чи *верб'яного дитинства* зі значенням темпоральних маркерів та ін.

Досить поширеним явищем під час метафоризації є проектування властивостей рослин на небесні світила і навпаки, про що свідчать образи *пелюсткової зорі, зіроньки-свічарниці з блакитними пелюстками, сузір'я хризантем, хмар завітливого білосаду*. Рідше – на природу, зокрема птахів: *От прийшло дивиня (совеня) на світ: замість пір'я – пелюстки, / хвосток – як листок, / вночі витрішки продають, / квітчину пазуху шукають* [3, с. 66] чи воду або вогонь: *Вони з'єднаються нарешті: / і квіт вогню і квіт рослин* [3, с. 32].

Зазначимо, що автор часто опоетизує рослини за допомогою різних колорем, здебільшого акцентуючи увагу на яскравості квітів. Звідси образи *рож – полум'яних послів, бурштинової рожі, злотоголової троянди, вогненного терну, вогнистих чаш маку* та ін., напр.: *я хотів би писати... / як променем / листи / на біло-рожевих пелюстках купин* [3, с. 80].

Загалом у поетиці І. Калинця рослинний світ, метафоризуючись, перетворюється на своєрідний «орнамент» смислів, що супроводжують когнітивно багатогранні образи. У Калинцевих поетичних метафоризаціях, за словами М. Ільницького, різною мірою «збігаються елементи ритуального дійства язичницьких часів, народні повір'я, мистецькі асоціації, історичні алюзії тощо» [1, с. 277]. Досліджені фітоморфні метафори об'єктивують як етнокультурну інформацію про рослини, так й індивідуально-авторське світовідчуття.

У статті була розглянута лише незначна частина фітоморфних моделей та прокоментована їхня етнокультурна природа в поетичному тезаурусі І. Калинця, тому перспективним є їхнє подальше дослідження, а також аналіз інших метафоричних одиниць саме з погляду когнітивної лінгвістики, що дасть змогу з'ясувати особливості української національно-мовної картини світу загалом та поетичного мовомислення автора художнього тексту зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ільницький М. На перехрестях віку: у 3 кн. / М. Ільницький. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Кн. II. – 703 с.
2. Калинець І. Зібрання творів: у 2 т. / І. Калинець. – К.: Факт, 2004. – Т. 1: Пробуджена муза. – 416 с. – Т. 2: Невольнича муза. – 544 с.
3. Калинець І. Ці квіти нестерпні. Малий поетичний зільник / І. Калинець. – К.: Факт, 2000. – 94 с.
4. Кравець Л. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст.: [монографія] / Л. Кравець. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – 416 с. – (Серія «Монограф»).
5. Лакофф Дж. Метафори, которми ми живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
6. Теория метафоры / [вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой]. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
7. Ченки А. Современный когнитивный подход к семантике: сходства и различия в теориях и целях / А. Ченки // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 68-77.

Стаття надійшла до редакції 12.12.2016 р.